

УДК 94 (477.41) „18.../...19”

КАРАЇМСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК XX ст.)

Марія КАЗЬМИРЧУК (Київ)

У статті аналізуються умови життя й діяльності двох різних громад караїмів та євреїв Київської губернії пореформенної доби. Досліджено внесок найвпливовіших представників цих громад до соціально-економічного розвитку Київської губернії.

Ключові слова: громади, караїми, євреї, Київська губернія, пореформений період.

В статье анализируются условия жизни и деятельности двух различных групп караимов и евреев Киевской губернии. Исследован вклад влиятельных представителей этих групп в социально-экономическое развитие Киевской губернии.

Ключевые слова: группы, караимы, евреи, Киевская губерния, послереформенный период.

The article analyzes the conditions of life and activity two different groups of Karaites and Jews of Kiev province. The contribution of the influential members of these groups in the socio-economic development of the province of Kiev was studied.

Key words: group, Karaite, Jews, Kiev province, post-reform period.

Етнічно-релігійний склад Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є важливим фактором дослідження соціального розвитку, оскільки від нього залежить стабільність і напруженість суспільства, його розвиток, консолідація суспільного й активного соціально-політичного, економічного та культурного життя. Урядова політика щодо проживання в Російській імперії різних національностей та їхніх вірувань була доволі жорсткою, особливо щодо великих етнічних громад – євреїв і поляків, які складали конкуренцію її російській меншині. Але вона була не менш жорсткою щодо малих громад караїмів. У Київській губернії існував конгломерат різних етно-релігійних спільнот, при чому кожне село, містечко, місто мало свої етнічні особливості, що створювали неповторність етнічного розвитку Київської губернії. Крім того, певну специфіку мали й релігійні стосунки в пореформену добу.

Порівняння умов життя й діяльності громад караїмів та євреїв, різних за кількістю, дасть можливість краще зрозуміти еволюцію соціально-економічного розвитку Київської губернії, визначити особливості їхніх зв'язків із владою. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ці громади не завжди розрізнялися російською владою, хоча мали очевидні відмінності. Крім того, у вітчизняній та зарубіжній історіографії вони ніколи не порівнювалися, бо дослідники більше уваги приділяли обробці статистичного матеріалу.

Особливістю Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була етнічна строкатість її населення або, як писав сенатор О. Половцов, “разноплеменность состава” [6, с. 3]. Історично склалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину ХІХ ст. разом понад 97 % усього населення Київської губернії. Менш значними були групи поляків (1,93 %), німців (0,41 %), білорусів (0,18 %), чехів (0,09 %) і татар (0,05 %), які за переписом 1897 р. складали разом 2,66 %. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали в Київській губернії цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153), болгар (123), греки (118), вірмени (100), караїми [47, с. 12 – 13, 26 – 37].

У Київській губернії проживала значна кількість євреїв, оскільки вона входила в “смугу осілості”. Якщо 1887 р. на Київщині проживало 309 521 євреїв, або ж 13,4 % від загальної кількості всього населення Київської губернії, то станом на 1897 р. їхня кількість становила 430 489 осіб або 12,1 % [20, с. 58, 59]. Урядова політика, яка не дозволяла селитися євреям поза містами й містечками, призвела до того, що їхня кількість зростала саме там. У містечках кількість євреїв становила 146,6 тис., у містах – 112 тис., на селі – 50 тис. Найбільше євреїв проживало в Бердичівському повіті Київської губернії, де вони становили 1/3 усіх мешканців, або 30 %, у Васильківському повіті – 16 %, у Канівському, Радомисельському та Сквирському – по 12 %, у Київському, Звенигородському та Липовецькому – 10 % і в Уманському – 9% [20, с. 29]. У деяких повітових містах євреї становили більшість населення, зокрема в Бердичеві, де християнське населення становило тільки 13,9 %, в Умані – 72 % євреїв, які були в переважній більшості іудеями, у Радомислі – 53,1 %, у Сквирі – 51,2 %. Якщо вірити матеріалам сенатора О. Половцова, наведені цифри дещо занижені. Так, в Умані станом на 1881 р. із 24 489 мешканців було 19 812 євреїв [6, с. 3, 10, 4]. У Бердичеві мешкали 74 879 осіб, з яких 64 425 (86 %) євреї [4, с. 55]. Така кількість євреїв у містах впливала на соціальну напруженість у місті, адже наприкінці ХІХ ст. збільшився вплив селян-українців до міст, а панівне становище торговців-євреїв іншого віросповідання створювало зону етнічного конфлікту.

Традиційним напрямком економічної діяльності євреїв у містах Київської губернії, як загалом у Російській імперії, стала торгово-посередницька діяльність, дрібне виробництво, лихварство. Відомий землевласник граф В. Потоцький скаржився на єврея-купця Л. Френкеля, який був його головним кредитором. Бажаючи повернути позичені гроші, Френкель почав вимагати від графа визнання неплатоспроможності, наклав передчасно на маєтки Потоцького заборону, позбавивши його кредитів, чим поставив у скрутне становище. Потоцький був певен, що борг Френкелю утворився внаслідок “доданих та накручених процентів”, а стислі терміни для сплати боргу свідчать про шахрайство [26, арк. 1, 3].

За даними перепису 1897 р., 1/3 євреїв були задіяні в промисловості, 3 – 4 % – у сільському господарстві, 40 % – у торгівлі, решта працювали в адміністративному апараті як державні службовці, військові, рабини. За даними статистичного перепису по Київській губернії 1862 р., християн-купців налічувалося 2 598, а євреїв-купців 20 078 [23, арк. 14]. Заможні підприємці-євреї, відчуваючи обмеження в занятті торгово-промисловою діяльністю, намагалися стати купцями привілейованої І-ї гільдії. За переписом 1897 р. у Київській губернії купці-євреї, урахувавши і членів їхніх родин, становили 70,4 % від усього загалу представників цього стану [4, с. 53, 55]. Найвпливовішими євреями-підприємцями були “цукрові королі” Гінзбурги та Бродські, заможні міщани із Києва – Г. М. Розенберг та В. Г. Гінзбург (зять Л. Бродського). Створенню “цукрової імперії” Бродських сприяв виходець із містечка Броди на Львівщині на прізвище Тві-ас-Шор, який згодом переселився до містечка Златополя Київської губернії. Там він одружився з донькою місцевого багача й змінив прізвище на Бродський. З п'ятьох його дітей цукроваром став Ізраїль Бродський, який успадкував від батька капітал у 40 тис. руб. [5, с. 68]. У Бердичеві впливовими євреями-купцями були Глазберг, Литвак, Рітах, Барон і Кацнельсон [4, с. 79, 80].

Євреї могли отримати державні дотації та підтримку своїх підприємств, які були визнані корисними для губернії або повіту, а купцям першої гільдії надавалося право на одержання від держави підрядів у внутрішніх губерніях Росії [15, с. 80]. Щоб порівняти торговельний характер євреїв з характером інших національностей, слід навести такі дані: торгівлею і торгово-кредитними операціями в Україні займалися 13,43 % українців, 16,24 % росіян, 1,03 % поляків і 63,72 % євреїв [14, с. 169]. Більшість євреїв утримувала себе завдяки дрібному торгу, факторству, комісіонерству, а, як відзначав Київський губернатор 1870 р.: “Спроба залучити євреїв до землеробства не дала результатів” [24, арк. 3]. Євреїв було багато на базарах міста Києва. 1889 р. євреїв на базарах Києва було 249 осіб, тоді як християн – 3112 [19, арк. 30, 36; 42, арк. 3зв. – 4]. Частина євреїв належала до великої буржуазії – власників чи співвласників торгових фірм, домів, магазинів,

банків та ломбардів з обігами в сотні тисяч та в кілька мільйонів рублів [12, с. 779]. Так, промислова буржуазія в Україні, яка активно взялася за відкриття приватних ломбардів у другій половині XIX ст., у переважній більшості належала євреям. Незважаючи на те, що російський уряд всіляко намагався утримати привілейоване становище росіян у нових і прибуткових на той час кредитних установах, 1886 р. Одеський приватний ломбард очолював незмінний протягом багатьох років розпорядник-директор В. В. Кірхнер. Уже 1912 р. Одеський приватний ломбард отримав 1 590 187 руб. прибутку, що було втричі більше, ніж у 8 із 9 українських ломбардів, які існували на той час [7, с. 33]. У другій половині XIX – на початку XX ст. серед українців не було відомих й авторитетних банкірів, бо в цій сфері домінували євреї. У природному потязі до підприємництва євреям поступалися майже всі етноси.

Проте для євреїв існували й жорсткі обмеження. 1861 р. право оселятися за межами смуги осілості було надано особам з вищою освітою, а з 1879 р. – представникам медичних професій [4, с. 30]. За законом 1876 р. поза “смугою осілості” євреям дозволялося тільки тимчасове перебування “для прийняття наследства, для отыскания законных прав собственности в местах судебных и правительственных, для торговых дел и для торгов на подряды и поставки”, в інших випадках потрібно було просити дозвіл у поліції, начальство якої могло подовжити перебування євреїв у тому чи іншому місті на 6 тижнів, а перебувати до двох місяців у місті дати дозвіл міг тільки губернатор без дозволу вищого начальства. Проте за цим законом перераховувалися винятки, коли євреї могли відвідати Київ. До них належали служба, торгівля, “извоз”, купівля, лікування, освіта. Щодо освіти, то євреї могли приїжджати із сім’єю. За законом 1881 р. купці першої гільдії із євреїв мали право проживати в місті разом із сім’ями [6, с. 48]. Цим правом користувалися євреї-лікарі, повитухи, механіки, винокури, майстри та ремісники із сім’ями [19, арк. 12, 33; 42, арк. 3зв. – 4]. 1889 р. їм було надано право селитися за особливим дозволом губернатора або генерал-губернатора, тобто місцевої влади. Зміна статусу євреїв сталася 1903 р., коли їм було дозволено проживати не тільки в “смугі осілості”, а міністрові внутрішніх справ було надано право розширювати список поселень для постійного місця проживання євреїв. Це право міністр застосовував двічі [15, с. 67].

За правилами від 13 травня 1882 р. євреям заборонялося брати в оренду нерухоме майно, що було поза межами міст і містечок. Так, Київський губернатор у звіті за 1878 р. відзначав: “Щодо землеробства то одним із шкідливих впливів є та обставина, що багато землевласників, звертаючись до інших занять, віддають свої землі в оренду, головним чином євреям... Щодо єврейської оренди виникають серйозні побоювання за майбутнє орендних маєтків” [30, арк. 5зв. – 6]. Заборона не виконувалася, адже багато маєтків таки належали євреям через те, що заборонялися лише орендні угоди на нерухоме майно, здійснені на ім’я єврея. Тому євреї укладали угоди на ім’я підставних осіб із християн, з якими, зазвичай, вели справи, маскуючи фактичну оренду або укладаючи “домашню” (формальну) угоду, не засвідчену офіційно. Орендодавець і єврей-орендар не зізнавалися, що між ними існує орендна угода, а чинилося те за словесною угодою [36, арк. 6зв. – 7]. 1889 р. Київський генерал-губернатор звернувся до Міністерства фінансів стосовно припинення дозволу словесних угод, адже штраф у 820 руб. за неукладання офіційних орендних угод оскаржувався договірними сторонами в суді [36, арк. 7зв.]. Від природи обачні євреї почали оформлювати на підставних осіб не лише землі, а й іншу нерухомість. Так, цукровий паровий завод із шістьма гідравлічними пресами, влаштований у маєтку села Бугайове Тарашанського повіту єврейським поміщиком Феліксом Ігнар’ювим, 1862 р. було оформлено на ім’я статського радника А. М. Шостаковського, мотивуючи це тим, що власник живе далеко та має напружену роботу [44, арк. 28зв. – 29].

Євреї-лихварі привласнювали маєтки за борги. Так, граф Йосиф Леопольдович Красицький 1869 р. подав до суду на євреїв, які за борги забрали належний йому маєток у селі Христинівці Липовецького повіту. Борг графа складав 80 404 руб. і на Третейському суді (арбітраж, де обрана особа зацікавленими сторонами виносить вирок) Красицький погодився сплатити 50 % представнику

кредиторів купцю Пікасу Немінському. Частина грошей Красицький позичив у матері, а 28 102 руб. дали Мордко та Іцько Письменні, які погодилися дати в борг за умови оренди частини Христинівки на 10 років. Решта кредиторів вирішила для себе не вигідними такі комбінації та подали до суду [28, арк. 1 – 7зв.].

Та інколи приватновласницькі кола користувалися урядовою політикою щодо євреїв у власних інтересах. Так, міщансько-селянське товариство містечка Мотижина заявило про необхідність виселення конкурента єврея Аврама Мошковича Фердмана “как зловредного члена”, оскільки міщанин Сквирського повіту Фердман більш як сім років орендував два маєтки в Мотижині та Плахтянці в генерала Савицького, який помер, не розплатившись із Фердманом, у якого позичав гроші. Селяни і міщани Мотижина мотивували вимогу виселення єврея через те, що він наймав на роботу неповнолітніх, що заборонено законом, та й не доплачував робітникам, хоча це була нормальна практика тогочасного найму. Фердман займався також випасом худоби й інколи затримував її на спільних із селянами полях, чинячи цим перешкоди для випасу селянської худоби, хоча це було значно менше зло, якщо порівняти із утисками поміщиків, які не пускали зовсім селянської худоби на спільні пасовиська. Так, зокрема, чинив поміщик щодо селян села Бабинці Київського повіту [43, арк. 35]. Також як представник свого етносу Фердман надавав кредити, беручи великі відсотки, хоча й це було абсолютно нормально в ті часи. Та вимоги 154 селян “освободить нас от еврейского ига, которое оставит нас скоро без одежды” залишилися без задоволення [35, арк. 1, 26].

На селі євреїв проживало небагато, вони становили окреме закрите товариство, тобто кагал, який очолювали духовні голови – рабини. У них панували ортодоксальна єврейська культура, релігія і мова, а контакти із зовнішнім світом обмежувалися економічними зносинами. Це влаштовувало російську владу, яка дозволяла володіти землею землеробам-євреям [10, с. 41]. Станом на 1885 р. у Київській губернії існувало 23 такі кагали, що займалися землеробством, маючи 2719 дес. землі. У Київському повіті – 1 кагал, Бердичівському – 2, Васильківському і Чигиринському – 4, Радомисельському – 12. Середній наділ на душу становив 0,9 дес. Найбільший наділ євреїв на душу існував у Бердичівському повіті – 2,2 дес., а найменший – у Чигиринському – 0,3 дес. [20, с. 24, 25]. Самоуправління будувалося на основі кагалу, який відповідав перед урядом за всіх його членів. Кагал платив податки, вершив єврейський суд, регулював внутрішнє життя [13, с. 260]. Проте Київський губернатор у звіті за 1878 р. відзначав: “При відомій та досвідом підтвердженій нездатності євреїв до землеробства тимчасова короткотермінова оренда приваблює євреїв тільки як надійний засіб експлуатації селянства. Селячесь у селі і орендуючи великий маєток, єврей зразу ж набуває вигідне над селянами становище, що дає можливість помалу поставити їх в економічну залежність. Вміння користуватися потребами селян у кредитах, при надзвичайній підприємливості, відкриває євреям-орендаторам шляхи отримання доходів, шкідливе для сільського населення. Таким чином, єврей-орендатор виснажує маєток та економічні сили місцевого населення” [30, арк. 5 – 6зв.]. 1878 р. було зафіксовано 224 оренди євреями землі в Київській губернії, що становило 166 779 дес., з орендною платою у 746 829 руб. на рік [30, арк. 7, 7зв.]. Цікавим є також той факт, що за звітом Київського губернатора 1870 р. польські поміщики, на відміну від російських, віддавали в оренду землю євреям [24, арк. 4]. Сенатор О. Половцов повідомляв, посилаючись на дані Сквирської міської управи, що за 1878, 1879 та 1880 рр. у місті Сквирі 60 євреїв стали власниками нерухомого майна. За даними Черкаської міської управи, 1876 р. було 290 євреїв-домовласників, 1877 р. – 311, 1880 р. – 320. За 1878 – 1880 рр. в Умані 28 євреїв стали власниками нерухомого майна, у Звенигородці євреями придбано 19 будинків та земельних ділянок, у Чигирині вони придбали 26 будинків, 8 земельних ділянок [6, с. 34]. Існувала землеробська колонія “Бобер” у Радомисельському повіті [29, арк. 258], але “...земледелие не принесло еще ожидаемого результата по недостатку со стороны их заботливости, а тем самым примеров, которые могли бы убедить переселенцев-евреев в преимущественной пользе из земледелия... как новый род жизни, весьма чуждый для евреев. Некоторые евреи не обрабатывают своих полей,

а занимаются скотоводством, которое более согласуется с промышленным их направлением и не требует такого труда как земледелие” [22, арк. 74, 75].

Непривабливий образ євреїв-лєдарів та експлуататорів ретельно переписувався міністрами та генерал-губернаторами Київської губернії із звіту у звіт [29, арк. 5 – 6зв.]. Уважалося, що євреї, володіючи великими капіталами, захоплюють усі промисли, наживаються на злиденності трударів, обдурювали чесних громадян. Так, показовою є справа 1866 р., де слідчі дуже докладно описали аферу двох шахраїв-євреїв Ф. Цинклера та І. Ляпіса із Немирова та вінницького купця Мошка Войнана, жертвою яких став подільський дворянин Мартин Ольшанський. Висновок, зроблений із цієї типової справи самим потерпілим, був також типовий: хитрощі євреїв відомі здавна [27, арк. 1, 4]. 1870 р. Київський губернатор писав з цього приводу: “Відносини між християнами та євреями ненормальні: християни часто ставляться до євреїв з презирством, бо існує думка, що кожен єврей має бути людиною нечесною. На жаль, така думка підживлювалася багатьма євреями, які, вживаючи власну мову та ніяк не зближуючись з населенням, утворюють тісну групу, члени якої завжди один одного підтримують, шкідливо впливаючи на решту населення” [24, арк. 3]. У Київському губернському комітеті 1903 р. було зачитано спеціальну доповідь заможного й впливового єврея Л. І. Бродського стосовно ставлення євреїв до землеробства й впливі на нього правил 1882 р. У ній висвітлюється ставлення до єврейського питання в Російській імперії на початку ХХ ст., яке змінилося, адже автор при обговоренні питань, пов’язаних із сільським господарством, наголошував на тому, що часи, коли діяльність євреїв уважалася шкідливою, минули [9, с. 57, 62]. Та поряд із баченням євреїв як експлуататорів до них почали застосовувати негативне визначення як революціонерів. Так, у селі Ярошевцях Звенигородського повіту єврей-міщанин Закс Зельман Поволоцький підозрювався в революційній пропаганді серед робітників і селян [3, арк. 29]. Частіше лунали заклики до погромів. Деякі сучасні дослідники розглядають погроми як передреволюційний стан у суспільстві Російської імперії загалом, що характеризувався активізацією взаємних страхів, які завершуються пошуком ворога та його розгромом. Через те, що в певному соціумі “сторонні етноси” є найбільш вразливі своєю соціокультурною окремішністю та замкненістю, корінні етноси, сповідуючи давні стереотипи, політичні та соціальні міфологеми, за підтримки уряду розпочинали погроми [1, с. 15]. Численні погроми та підпали власності фіксувалися у “Ведомостях” про події Київської губернії за різні роки [40, арк. 75, 89, 105, 107]. Особливо погроми поширилися після вбивства 1 березня 1881 р. Олександра II, коли було заарештовано представників “Народної волі”, серед яких була і єврейка Геся Гельфман, котра у зв’язку з вагітністю була помилувана, що обурило населення. У Київській губернії напередодні погрому в натовпі були зафіксовані вигуки: “Євреї убили покойного царя, а толстобрюхая жидовка, виновная в царевбийстве, не была повешена и будет освобождена євреями, с которыми народ должен расправиться сам” [1, с. 16]. Перші заворушення в Київському генерал-губернаторстві виникли 15 квітня 1881 р. в селі Потоки Канівського повіту, де була зруйнована лазня єврея Янкеля Аронова. У Києві того ж року ширилися чутки про погроми євреїв, їхнього майна [48, с. 388, 389]. Із міст погроми перекинулися на сільську місцевість, у них брали участь селяни [8, с. 199]. Заворушення відбулися у Фастові, Василькові, а також у селах Ольшанці й Перегонівці Васильківського повіту й у багатьох ін. Неодноразово погроми відбувалися у Смілі. Так, перший відбувся 3 травня 1881 р., його довелося припиняти силами викликаних військ. Погроми охопили також містечка Київського повіту – Трипілля, Обухів, Германівку, Білу Церкву, Гостомель [10, с. 45]. 1903 р. невідомі зловмисники пограбували магазин єврея-купця Харічкова в Києві, того ж року підпалили заводське майно сина купця Соломона Немировського та купця Фенкельштейна [44, арк. 89, 114]. 1909 р. активно поширювалися чутки про підготовку до масштабних погромів у Звенигородському повіті [3, арк. 54]. Зарубіжні дослідники вважають, що погроми були пов’язані із етнічними чинниками, а саме: за ними стояли російські купці, адже погроми дали змогу російському уряду ввести санкції щодо євреїв, з новою силою заговорити про їхню “експлуаторську суть” [8, с. 199].

Релігійна палітра неправославного населення Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. складалася таким чином: тут проживало 3 млн. 450 тис. 587 осіб, із них станом на 1895 р. було 2 млн. 847 тис. 809 православних, 90 647 католиків, 485 476 іудеїв, 26 655 інших віросповідань. У Києві, Бердичеві, Василькові, Звенигородці, Каневі, Липовці, Радомислі, Сквирі, Умані, Тараші, Черкасах, Чигирині проживало 36 228 православних, 9 616 католиків, 4 972 іудеїв, які належали до привілейованих станів, 15 358 православних, 13 217 католиків і 141 164 іудеїв із міщан. Сенатор Половцов, повідомляючи про релігійний склад населення міст у 70-х роках XIX ст., відзначав переважання саме цих трьох віросповідань, а саме: православних (49,2 %), іудеїв (46,2 %) та католиків (2,2 %) [6, с. 3]. У місті Києві православних налічувалося 77,7 %, католиків – 8,3 %, іудеїв – 10,9 % [20, с. 364, 367]. Згідно, з статистичними даними на 1887 р. приріст православного населення становив 49 320 осіб, католиків – 1 274 особи, тоді як євреїв – 3 899 осіб [11, с. 7]. Також у Київській губернії за переписом 1897 р. незначного поширення набули мусульмани (2 931 особа, 0,08 %), росіяни-старообрядці (15 843, 0,45%), вірмени-григоріани (104 особи), караїми (327, 0,01 %), англікани (34 особи) [47, с. 38, 39].

1862 р. у Київській губернії налічувалося 330 синагог [23, с. 16, 115зв.]. Серед селян, які перебували в місті, іудеїв не було взагалі, православні переважали над євреями-католиками відповідно 57 998 до 6 913. До того ж серед селян, опитаних у повітах, іудеїв теж не було, бо вони становили найбільшу кількість містечкових жителів. Значна кількість селян Київської губернії була православного віросповідання [21, с. 364, 367]. Православна церква не робила активних спроб навернення євреїв-іудеїв у православ'я, бо хоча хрещення формально й звільняло б єврея від дискримінації, воно ще не перетворювало його на великороса. За Миколи I євреїв-іудеїв разом із свідомими українцями відносили до категорії “іногородців”, отже, вони ставали громадянами другого сорту [8, с. 200].

Неодноразово трапляються в архіві справи, які містять скарги євреїв-іудеїв Київської губернії до Міністерства внутрішніх справ та до Сенату на відмову надавати дозвіл на побудову синагог та закриття молельень [18, арк. 200, 201]. Так, збереглася справа 1889 – 1910 рр. євреїв міста Києва про відмову Київського губернського правління відкрити в центральній частині міста єврейську молельню та хедери – молитовні школи [17, арк. 180]. Причиною відмови було те, що в центральній частині Києва євреям, за винятком купців першої гільдії, заборонялося проживати. Але 1898 р. відомий цукрозаводчик Лазар Бродський власним коштом побудував у Києві єврейську синагогу (на нинішній вул. Шота Руставелі). На початку XX ст. брат Лазаря – Лев Бродський побудував ще одну синагогу (нині кінотеатр “Панорама”), яку прозвали “купецькою” [4, с. 240]. Отже, покровителями іудаїзму були купці та буржуазія єврейського походження. Так, у 1878 – 1879 рр. відоме прохання купця-єврея Аби Фрідмана щодо відкриття молельні в містечку Борщаговка Сквирського повіту Київської губернії. Під цю установу заможний купець пропонував відвести частину свого маєтку, яку він жертвував єврейському кагалу [18, арк. 46, 55зв.]. Про зростання ролі євреїв у Київській губернії свідчить справа стосовно заснування при Київській Духовній Академії самостійної кафедри єврейської мови [16, арк. 1, 3, 6].

За законами імперії караїмські громади проживали в Київській губернії компактно (1855 та 1876): “Караимы, находясь под покровительством общих законов Империи, пользуются всеми правами, предоставленными русским подданным, смотря по состоянию, к которому кто из них принадлежит... Гахам, имея надзор за Караимским духовенством и синагогами, ему подчиненными, печется о приличном сих последних содержании, о сохранении надлежащего порядка в богослужении, и об учреждении училищ при синагогах...” [25, арк. 20, 21]. Ще 1855 р. в Російській імперії було визнано відмінність між караїмами та євреями [25, арк. 23; 37, арк. 3]. Проте у 1881 р. міністру внутрішніх справ довелося знову пояснювати адміністрації відмінність між євреями та караїмами, а також наголошувати на тому, що обмеження для євреїв на караїмів не поширюються [34, арк. 2]. Караїмський гахам відзначав у зверненні до влади: “...в некоторых губерниях возникают недоразумения относительно прав караимов, при чем

административные учреждения приравнивают караимов к евреям и применяют к ним существующие в законах для сих последних ограничения...” [33, арк. 1]. 1893 р. Міністерство внутрішніх справ знову підтверджувало рівність прав караїмів та громадян Російської імперії [46, арк. 162]. У місті Києві за паспортами в 70-х рр. XIX ст. проживало 48 караїмів, причому в рапорті Київському губернатору повідомлялося, що жоден із них не мав власного будинку, окрім купця Когена [25, арк. 4зв.]. Серед караїмів переважали купці та міщани [32, арк. 1]. Так, авторитет мав староста караїмів Моше Пенерджи, який був купцем 2-ї гільдії й отримав 1894 р. золоту медаль “За усердие” [38, арк. 1]. Найбільш відомими серед караїмів у Києві були брати Когени. Соломон Афонович Коген, уродженець Євпаторії, був сином заможного підприємця, власника тютюнової фабрики. 1860 р. Соломон Коген переселився до Києва, де створив тютюнове виробництво. У 1890-х рр. він пожертвував караїмській громаді міста 35 тис. руб. на придбання землі для будівництва кенаси (молельні) і 80 тис. руб. на її спорудження, що й було здійснено протягом 1898 – 1902 рр. [2, с. 60]. Річ у тому, що караїмська громада міста Києва на зборах постановила “ходатайствовать через Таврического и Одесского гахама, об учреждении в городе Киеве молитвенного дома и школы для ученья детей, содержание которых принимаем на себя...”. Караїмський гахам, газзан Савускан, який проживав у Євпаторії, 1876 р. клопотався про можливість відкриття молельні та школи, проте прохання не було задоволене. Уже наступного року гахам удруге просив відкрити в місті молельню. Згодом губернатор дозволив відкриття молельні за умови, що караїми куплять будинок на менш людній вулиці та подалі від православних церков, проте школу для дітей караїмів губернатор відкрити не дозволив [25, арк. 1, 20, 28].

1881 р. караїми Києва клопотали про створення Товариства взаємодопомоги молодим учням караїмського віросповідання, підготувавши статут цього товариства [32, арк. 1]. Генерал-губернатор того ж року повідомив, що “едва ли представляются основания для утверждения устава Общества вспомоществования учащихся евреев-караимов, так как во всех учебных заведениях Киевского округа таковых состоит всего четыре человека, из коих двое в Университете Св. Владимира и двое в Киевской 1-й гимназии, и в обоих этих заведениях уже существуют утвержденные Министерством уставы для вспомоществования недостаточным их воспитанникам” [32, арк. 3 – 3зв.; 46, арк. 1, 4, 25].

На початку XX ст. в Київській губернії чисельність караїмів зростає, про що свідчить кількість звернень по допомогу до Караїмського благодійного товариства, а також його кількісний склад. 1903 р. було затверджено статут Караїмського благодійного товариства. Мета товариства полягала в “доставлении средств к улучшению материального и нравственного состояния нуждающихся караимов города Киева без различия пола, возраста, звания и состояния” [41, арк. 91]. У товаристві працювало 49 членів. Товариство існувало завдяки влаштуванню членами благодійних концертів та вечорів, а також благодійним жертвам. Основним жертводавцем була фірма “Соломон Коген”, бо частина членів його родини була членами товариства. За 1908 р. видано близько 2 тис. руб. допомоги 25 особам, серед яких були учні різних училищ, студенти університету в Києві, слухачки жіночих курсів [41, арк. 97]. Ті хто потребував допомогу 1909 р. виявилось 34 особи, яким видано 1 319 руб. [41, арк. 101]. Для посилення капіталів караїмського товариства провадилися благодійні лотереї. Так, 1911 р. проведено лотерею на загальну суму 2 тис. руб. для того, щоб мати змогу допомагати прохачам у повному обсязі [41, арк. 87]. На початку XX ст. також збільшилася кількість авторитетних караїмів. Так, 1900 р. особистим почесним громадянином став Йосип Ісак Султанський, який отримав це звання за довголітню службу газзаном Київського караїмського молитовного дому. Правом отримання звання спадкового почесного громадянина користувалися лише караїмські гахами [39, арк. 1].

У релігійному плані караїми Київської губернії за положенням 3 березня 1837 р. належали до Таврійського караїмського духовного відомства, яким керували: гахам, газзани та шамаші. Гахам як голова всього караїмського духовенства мав проживати в місті Євпаторії або в Одесі Таврійської губернії.

Утримувався гахам за рахунок караїмського товариства, загалом 2 тис. руб. на рік. 1863 р. гахамів стало два: один залишався в Таврійській губернії, а другий став управляти в Трокаї [31, арк. 4, 6]. 1886 р. караїми західних губерній були підпорядковані в духовній сфері Трокайському караїмському духовному правлінню, проте Таврійське духовне правління заперечувало це, бо караїми Київської губернії загалом були вихідцями із Криму, мали там родичів та духовні зв'язки, спільність мови та звичаїв. 1890 р. караїмів Київської губернії знову підпорядкували Таврійському гахаму [31, арк. 1, 3].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. населення Київської губернії чітко поділялося за етнічною та релігійною ознаками. У зв'язку із змінами в соціальній структурі в досліджуваній період одним із найскладніших стало питання міжнаціональних відносин. Представники єврейського етносу переважали в торговельних та економічних колах, найбільше їх було серед міського купецько-лихварського стану. Це призводило до того, що в кризові моменти домінував негативний образ євреїв як хитрих, бо брали великі відсотки за кредити, жадібних та лінивих, які не займалися працею, до того ж їх нібито переслідувала влада, а, отже, вони перебували поза законом, були «чужаками». На Київщині компактно проживали представники караїмської громади, які мусили весь час обстоювати перед державними чиновниками свою відмінність від іудеїв. Щодо конфесійної належності мешканців Київської губернії, то переважало православне населення, далі йшли євреї-іудеї, поляки-католики та представники інших конфесій. Важливим чинником для існування релігійної громади в Київській губернії була підтримка впливового та заможного одновірця, який міг надати підтримку, виділити кошти та землі, внести щедрі пожертви на підтримку релігійних осередків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безаров А. Соціально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX ст. / Александр Безаров // Исторична панорама: Збірник наук. ст. Спеціальність "Історія". – Вип. 9. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 7 – 36.
2. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І. О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Вип. 27: Историчні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 52 – 63.
3. Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 215. – 117 арк.
4. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
5. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2004. – 326 с.
6. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч. 1. – Б. м., б. г. – 460 с.
7. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Казьмирчук Марія / Наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. – К.: Логос, 2007. – 155 с.
8. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С. Червонная (пер. с нем.). – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
9. Киевская губерния / Труды местных комитетов о нуждах промышленности. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1903. – 1139 с.
10. Комарницький О. Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. Б. Комарницький; за науковою ред. проф. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
11. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. секретарь Мозговой В. Г. – К., Типография Губернского Правления, 1886. – 16 с.
12. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 72 – 81.
13. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Курінна Т. М. // Український історичний журнал. – №. 1. – 2005. – С. 257 – 267.

14. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.
15. Поткина И. В. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России, XIX – первая четверть XX в. – М.: Норма, 2009. – 304 с.
16. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 797. – Оп. 37, 1 отд., 2 ст. – Спр. 105. – 6 арк.
17. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 1. – Спр. 151. – 185 арк.
18. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 8. – Спр. 53. – 221 арк.
19. РДІА. – Ф. 1149. – Оп. 6. – Спр. 37. – 58 арк.
20. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. секретарь Киевского губернского статистического комитета В. Г. Мозговой – К.: Типография Губернского статистического комитета, 1887. – 284 с.
21. Список населенных мест Киевской губернии / Издание 3 Киевского губернского комитета. – К.: Типография Присутственных мест, 1895. – 368 с.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 651. – 282 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 41. – Спр. 2а. – 18 арк.
24. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 376. – 54 арк.
25. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 152. – 28 арк.
26. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 174. – Спр. 63. – 6 арк.
27. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 180. – Спр. 256. – 5 арк.
28. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 183. – Спр. 433. – 9 арк.
29. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 54. – 384 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – 72 арк.
31. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 23. – 12 арк.
32. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 219. – 7 арк.
33. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 340. – 4 арк.
34. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 419. – 2 арк.
35. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 536. – Спр. 52. – 26 арк.
36. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 297. – 85 арк.
37. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 623. – Спр. 66. – 4 арк.
38. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 624. – Спр. 260. – 2 арк.
39. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 531. – 4 арк.
40. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 2 (2 Ч.). – 195 арк.
41. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 48. – 533 арк.
42. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 646. – Спр. 183. – 21 арк.
43. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 695. – Спр. 19. – 114 арк.
44. ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 437. – 239 арк.
45. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 53. – Спр. 31. – 485 арк.
46. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 309. – Спр. 1645. – 25 арк.
47. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП “Картографія”, 2001. – 88 с.
48. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: ПЦ “Ризографіка”, 2005. – 616 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Марія Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: рух декабристів, діяльність ломбардів в Україні на зламі XIX – XX ст., релігієзнавство, шевченкознавство, біографістика, історія села Кальник, соціально-економічні проблеми історії.